

СЛЮСАРЕВСЬКИЙ Микола Миколайович,
*директор Інституту соціальної та політичної психології
НАПН України, член-кореспондент НАПН України,
кандидат психологічних наук, президент Асоціації
політичних психологів України*

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ НА ЗАРУБІЖНИХ І ВІТЧИЗНЯНИХ ТЕРЕНАХ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ В ТРАЄКТОРІЯХ ІСТОРІОГЕНЕЗУ

Перетворення політичної психології на академічну дисципліну зумовлює інтерес до її витоків. Адже вченим, які обирають певну наукову галузь, далеко не байдуже, чим вона є – скороминущою реакцією на випадкові в масштабі історичного часу суспільні стимули чи намаганням відповісти на питання, що давно хвилювали людство. Отож, спробуймо відтворити в першому наближенні загальну логіку розвитку політико-психологічної думки за рубежем і в Україні.

Ті явища, які сьогодні вивчає політична психологія, від стародавніх часів були об'єктом постійного спостереження і осмислення. Так, уже Платон висловлював сумнів щодо втілення свого концепту ідеальної держави *через недосконалість людської натури*. Ще далі в пізнанні “людської натури” як чинника політики пішов Арістотель, котрий здійснив глибокий, як на той час, аналіз політико-психологічних характеристик різних суспільних прошарків. Певні психологічні механізми впливу на думки і почуття людей у сфері публічної політики було відкрито Демосфеном, Цицероном, іншими великими ораторами античності.

Але загалом у стародавні часи і впродовж середньовіччя переважала тенденція не дослідження політико-психологічних феноменів як таких, а дидактично-моралізаторських розмірковувань на ці теми, повчань і побажань (яким належить бути правителям, які чесноти мають виховувати в собі його піддані тощо).

Принципові зрушення в осягненні політико-психологічних явищ відбулися в добу Відродження. Пов'язані вони передусім з іменем Нікколо Макіавеллі. У його працях тлумачення політики, з одного боку, відокремилося від теології та етики й набуло об'єктивованого

характеру, а з другого – в ньому виразно виокремилися суб'єктивні, психологічні елементи. Тим самим фактично закладалися підвалини формування (у перспективі) спеціальної наукової дисципліни, яка має вивчати ці елементи. Ідеї відповідності політики природі людей, їхнім психічним властивостям розвивали також діячі європейського Просвітництва. Особливо значним видається внесок у їх розвиток, зроблений Т. Гоббзом та Ш.-Л. Монтеск'є.

Помітно зростає популярність політико-психологічних сюжетів протягом ХІХ ст. Причому до них охоче зверталися представники як класичного лібералізму (І. Бентам, А. Токвіль), так і критично-утопічного соціалізму (Р. Оуен, Ш. Фур'є). Політико-психологічна лінія аналізу суспільних процесів простежується певною мірою і в марксизмі.

Новий етап у передісторії політичної психології пов'язаний з появою перших соціально-психологічних шкіл, що сформувалися в Європі на рубежі ХІХ–ХХ ст., а саме німецької школи “психології народів” (В. Вундт, М. Лацарус, Г. Штейнталь) і французької школи “психології мас” (Г. Лебон, С. Сігеле, Г. Тард). Прикметною рисою цих шкіл було те, що в їх межах соціально-психологічні концепції вибудовувалися на ґрунті вивчення етнонаціональних явищ, зокрема національного характеру, і нерідко мали виразне політичне забарвлення. Тому ці школи з певними застереженнями можна вважати як соціально-психологічними, так і етно- та політико-психологічними.

Говорячи про витoki політичної психології, не можна обминути також впливу, справленого на її становлення класичним психоаналізом З. Фрейда і неофрейдистськими теоріями (К.Г. Юнг, Е. Фромм та ін.). На ґрунті психоаналітичної методології розпочалося створення психобіографій політичних лідерів, що відразу ж привернули увагу широкої громадськості. І це чи не найбільшою мірою посприяло виокремленню політичної психології в самостійну галузь наукового знання.

Найчастіше як дату її офіційного народження називають 1968 рік, коли у складі Американської асоціації політичних наук було утворено відділення політичної психології, яке згодом (1979 р.) перетворилося на Міжнародне товариство політичних психологів. Утім, деякі автори віддають перевагу більш значущій, на їхню думку, події – виданню в 1973 році колективної монографії “Керівництво з політичної психології” за редакцією Джин Кнутсон, де було вперше узагальнено досвід напрацювань у цій галузі і визначено напрями подальших досліджень.

Нині політична психологія постає у світовому масштабі як доволі розвинута наукова і навчальна дисципліна. Про це свідчить, зокрема, діяльність Міжнародного товариства політичних психологів, що об'єднує фахівців із усіх континентів і щорічно проводить представницькі наукові конгреси.

Як же на цьому тлі оцінити розвиток політичної психології в Україні? Чи є в неї своя власна передісторія? І якщо так, то чи вкладається ця передісторія в загальну траєкторію розвитку політико-психологічної думки в світі?

Як і в Західній Європі, певні елементи ранніх форм політико-психологічного знання можна виявити вже в писемних пам'ятках Київської Русі, а тим більше литовсько-руської і польсько-козацької доби (XIV–XVII ст.). І знову ж таки, як і в Західній Європі, мають вони переважно дидактично-моралізаторське забарвлення. Проте приблизно з XVI ст. з'являються й більш оригінальні політико-психологічні протоїдеї. Наприклад, один із найвизначніших українських мислителів цього періоду Станіслав Оріховський-Роксолан у праці “Напучення польському королю Сигізмунду Августу” (1543) стверджує, що король має не лише відповідати низці моральних вимог (прагнення до правди і справедливості, піклування про державну власність тощо), а й цілеспрямовано дбати про власний авторитет, переконуючи підданих, що він мудріший, справедливіший, сильніший і кращий за них. Тобто тут, як і в творах Н. Макіавеллі, простежується тенденція до операціоналізації політико-психологічного знання.

На жаль, подібних прикладів звернення до політико-психологічної проблематики в тогочасній політичній думці України подибуємо порівняно небагато, оскільки після укладення в 1596 році Брестської унії вона зосередилася переважно на дискусіях з релігійних питань (Христофор Філалет, Іван Вишенський та ін.).

Інтерес до цієї проблематики поживався на рубежі XVII–XVIII ст. Ідеться насамперед про діячів Києво-Могилянської академії, серед яких вирізняються постаті Стефана Яворського і Феофана Прокоповича. Однак при цьому слід враховувати, що вони обіймали важливі посади у владній системі російського самодержавства, і тому їхні вчення про державу, а відтак і наявні в них елементи політико-психологічного знання мають не лише дидактично-моралізаторський, а й відверто апологетичний характер і повністю позбавлені інтенцій до національного державотворення.

Бездержавний стан України (після ліквідації залишків Гетьманщини, Запорозької Січі, місцевого самоврядування) зумовив,

з одного боку, опозиційність до існуючих порядків, а з другого – певний аполітизм українського Просвітництва XVIII ст., що істотно відрізняло його від політизованого просвітницького руху в Західній Європі. Натомість в українському Просвітництві домінували ідеї духовного самовизначення, самовдосконалення і самотворення людини, найяскравішим виразником яких був, безперечно, Г.С. Сковорода.

Докорінно почала змінюватися інтелектуальна ситуація в Україні у XIX ст. На перший план у передовій суспільній думці поступово вийшло усвідомлення права українського народу на самостійне державне існування, бодай у формі автономії. Обґрунтовуючи це право, вітчизняні мислителі зверталися до найрізноманітніших аргументів – історичних, етнографічних, політико-правових, мовознавчих тощо. Відтак формувалися відповідні галузі наукового знання, у межах яких розвивалися і політико-психологічні ідеї. Природно, ці ідеї були пов'язані передусім з обстоюванням самобутності українського народу, його національної вдачі. Тому їх політико-психологічна спрямованість нерозривно зливалася з етнопсихологічним за змістом аналізом.

Початок цьому напрямку вітчизняної політико-психологічної думки, який перегукувався з концептуальними засадами німецької школи “психології народів”, поклав М.І. Костомаров. У подальшому до аналізу психологічних особливостей українців під політичним кутом зору тією чи іншою мірою вдавалися такі визначні вчені та громадські діячі, як В.Б. Антонович, П.О. Куліш, М.П. Драгоманов, М.І. Грушевський та ін.

До ранніх форм політико-психологічного знання, що з'явилися в Україні у XIX ст., можна віднести також історичні праці Костомарова про Богдана Хмельницького та Івана Мазепу, які тяжіють до жанру політико-психологічного портретування. Визрівало це знання і в позанаукових джерелах, передусім у художній літературі. Так, Т.Г. Шевченко в поемі “Кавказ” блискуче розкрив психологію колоніалізму, а в інших творах – психологію сервілізму, малоросійства, національного відступництва.

Пізніше певні політико-психологічні сюжети простежуються в концепції громадівського соціалізму М.П. Драгоманова, мовознавчому вченні О.О. Потебні, теорії колектократії В.К. Винниченка. Нарешті, слід зазначити, що на початку XX ст. в українську політичну думку проникли ідеї елітизму, які помітно психологізували її теоретико-методологічні підвалини. Питання психології політичної еліти вийшли на чільне місце передусім у

консервативній (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський) та націоналістичній (М. Міхновський, Д. Донцов) течіях політичної думки.

Таким чином, у дорадянській Україні, як і на Заході, відбувалося поступове нагромадження політико-психологічного знання, що закономірно вело до виокремлення політичної психології в самостійну дисципліну. Проте цей процес був перерваний встановленням більшовицького режиму, широке практикування яким примусу і насильства не потребувало врахування психологічних закономірностей політичного життя, суб'єктивних чинників політичної поведінки людини – для них за умов жорсткої регламентації цієї поведінки просто не залишалося місця.

Тільки в часи хрущовської відлиги з'явилися в Радянському Союзі прецеденти звернення до проблем політики в їх психологічному вимірі. Це були роботи переважно російських авторів. Українські вчені в той період ще не змогли вагомо заявити про себе. Більшою мірою долучилися вони до вивчення проблематики, яку з певними застереженнями можна віднести до політико-психологічної, у 70–80-х роках минулого століття. Ідеться насамперед про наукові та науково-методичні розробки з питань психології політичної пропаганди, потребу в яких радянський режим відчув із огляду на все дошкульніші поразки в ідеологічній війні з країнами Заходу. Однак жодного стосунку до джерел вітчизняної передісторії політичної психології ці дослідження, зрозуміло, не мали. Ланцюжок спадкоємності на тривалий час обірвався. Почав поновлюватися він лише в першій половині та в середині 90-х років, на які припадає період інституціоналізації політичної психології в Україні.

Отже, можна з певністю сказати, що політична психологія в нашій країні має свою власну передісторію, яка хоч і з деякими відхиленнями, зигзагами та перервами, зумовленими переважно бездержавним станом України, загалом укладається в траєкторію розвитку світової політико-психологічної думки.